חלונות חג
מדריך למורה

ט"ו בשבט: העץ העומד והפרי הנודד

גליון שני זה של "חלונות חג", המופיע לקראת ט"ו בשבט, נועד לסייע בידך ללמידה משוחחת בכיתה במסגרת שעורי מחשבת ישראל, שעורי חינוך, "מורשת" או שעות אחרות שיוקצו לחג.
כאמור בגליון הראשון (לחנוכה), המטרה הראשית של תוכנית זו היא לפתוח לתלמידים "חלונות" חדשים אל חגים ומועדים בלוח השנה.
ט"ו בשבט, מועד שהתחיל כתאריך פורמלי בלבד ועבר גלגולים שונים עד הפיכתו חג (כמובהר בתעודת הזהות ובציר הזמן), מזמן לנו דיון אודות דימויי העץ והפרי בתרבות ישראל בהקשר העתיק והמתחדש תדיר של היחס בין עם לארצו.
אנו שבים ומזכירים שבכתתך עשויים לשבת תלמידים בעלי השקפות ואמונות שונות בתחום התרבות היהודית, ומטרתו של הלימוד לאפשר להם לנהל דיאלוג מתוך כבוד הדדי וסובלנות.
מדריך זה למורה צמוד בעיצובו ותכניו לגליון לתלמיד, בנסיון להאיר ולהעיר בתחומי דידקטיקה ותוכן.

עמוד קידמי (נפתח)

פתיח (כנף ימנית)

שלוש הדילמות המוצגות בפתיח חותרות לפתוח דיון שיציג תמונה מורכבת של החג ומשמעויותיו. הדילמה הראשונה מתלבטת לגבי **משמעותה של הנטיעה** - האם היא מסמלת עמדה עקרונית והצהרתית בעיקרה (חשיבותה של הנטיעה) או שאין לה ערך אלא אם היא מקיימת בפועל ממש, לאורך זמן, את מה שהיא מטיפה לו.
הדילמה השניה מציגה התלבטות דומה לגבי **הקשר שבין הנטיעה לארץ ישראל**. חשוב בהקשר זה לחדד את ענין הנטיעה בגולה, שמשמעותה עשויה לכפור בקשר שבין קיום לאומי והיאחזות בטריטוריה לאומית.
הדילמה השלישית מהרהרת בזכות **קיומו של סמל עתיק בנסיבות חדשות** [וניתן להדגים דרכה גם מקרים דומים נוספים כמו שבירת הכוס תחת החופה לזכר חורבן ירושלים (שעומדת היום על תילה)].
ניתן לעמוד על הקשרים שבין שלשת הארועים המציבים את המתח שבין ההתחייבות הרעיונית לארץ-ישראל לבין החיים בה בפועל, בין ארץ־ישראל כסמל לארץ ישראל כממשות. בימים אלה שבהם בצד מדינת ישראל, צומחות קהילות יהודיות וישראליות ברחבי העולם, עלינו לדון שוב בטיבו של הקשר בין העם לארצו.

תעודת זהות

תעודת הזהות היא מבט-על מהיר על מאפייני החג. חשוב לציין את הזהות בין מועד החג לשמו, שנובעת מאופן התפתחותו כחג. (אפשר להשוות זאת ל"תשעה באב", שגם בו מתקיימת זהות שכזו.) כבר בשלב העיון בתעודת הזהות מומלץ להפנות את תשומת לבם של התלמידים להבדל שבין מנהגי החג - הטקס הקשור בעץ (נטיעה) לעומת המנהג הקשור בפרי העץ (אכילה), מה שיעמוד במרכזו של הלימוד בהמשך הדף.

ציר זמן

שלא כבציר הזמן שהצבנו לגבי חג החנוכה, ציר הזמן הקשור בט"ו בשבט אינו עוסק באירועים היסטוריים אותם מייצג החג (שאינם בנמצא, מלבד יום הולדתה של הכנסת), אלא באופן התפתחותו של החג עצמו לאורך הדורות.

משרד החינוך | **המזכירות הפדגוגית** | **אגף המפמ"רים** | **הפיקוח על הוראת מחשבת ישראל ממ'**
האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים | **בשיתוף עם שיטים – מכון החגים, בית השיטה**
כתיבה ועריכה: בארי צימרמן, מיריק גרזי, צילה מירון־אילן, אריאל אביב | **עיצוב: סטודיו דוד הראל** | **ירושלים, ה'תשס"ג – 2002**

הרקע לסימונו של ט"ו בשבט כתאריך קובע לצורך מעשר פירות האילן מופיע לראשונה בפתיחת מסכת ראש השנה במשנה (ספר ההלכות שעוצב ע"י רבי יהודה הנשיא בשנת 200 לספירה, לערך, בארץ ישראל):

ארבעה ראשי שנים הם: באחד בניסן, ראש השנה למלכים (מלך שהומלך באחד מחודשי השנה, כשהגיע חודש ניסן מתחילים למנות לו שנה שנייה [על פי פירושו של חנוך אלבק]) ולרגלים (לחגים, כי פסח הוא החג הראשון); באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה; – – – באחד בתשרי ראש השנה לשנים לשמיטין וליובלות, לנטיעה ולירקות; באחד בשבט ראש השנה לאילן, כדברי בית שמאי. בית הלל אומרים: בחמשה עשר בו. (משנה ראש השנה, פרק א', משנה א')

חלק מראשי השנים הללו הם תאריכים טכניים שאינם בגדר חג. אחד באלול, למשל, הוא תאריך טכני לעניין המס (מעשר) שנלקח מעדרי הבהמות, הצאן והבקר (מעשר בהמה), באחד באלול מתחילה שנת-מס חדשה לעניין זה. וכך הדבר גם לגבי מעשר פירות האילן בט"ו בשבט - שאז מסתיימת "שנת מס" ומתחילה "שנת מס" חדשה של פירות האילן. המעשר ניתן ללויים ולכהנים, שלא היתה להם נחלת שדה וכרם, ולעניים.

תוך כדי העיון בציר הזמן מומלץ להדגיש את מקורו העממי של מנהג אכילת פירות א"י, לעומת היוזמה הפדגוגית של זאב יעבץ שצברה תאוצה לאומית אדירה, ותוצאותיה עמנו היום כאילו נטעו יהודים עצים בט"ו בשבט מאז ומעולם.

ניתן גם לשלב בשיחה הצגת סיפורים אישיים של התלמידים על פעילויות ט"ו בשבט שלהם בעבר והעלאת השערות מצד תלמידים לאן עתידים מנהגי ט"ו בשבט להתגלגל או להשתנות בעתיד הרחוק.

עמוד פנימי

המובאות מספר **דברים** (פס עליון אדום) ומן ה**מדרש** (פס תחתון אדום) מדגימות תהליך פרשני-מדרשי. הפסוק מ"דברים" מציין את הנטיעה לא כציווי אלא כתיאור מקדים לחוק ערלת הפרי. המדרש הופך את התיאור המקדים לציווי מפורש על נטיעה. מסגרת הפתיח (למעלה בכתום) מביאה שורות אחדות משני שירי ט"ו בשבט מוכרים, המייצגים שני היבטים שונים של החג, ומשמשת נקודת מוצא חוויתית.

הפרי - בניגוד לעץ שעליו הבשיל - יכול לנדוד אל הגולה ולייצג את הגעגועים לעץ הנטוע בארץ ישראל. העץ אינו יכול לנדוד. אליו חייבים להגיע.

מקודות משוחחים

הציונות הכריעה לטובת הישיבה בארץ, אך המחלוקת מתקיימת - רוב העם היהודי יושב (עדיין?) מחוץ לארצו ומסתפק בפירות היבשים. תולדות הויכוח בין ה"עץ" וה"פרי" ארוכות מאד. מה אנו חוגגים בראש השנה לאילן? - האם את שמחתנו על השיבה לארץ־ישראל ועל העץ הניטע בה, או את געגועינו אל הארץ על ידי אכילת פירותיה (דבר שניתן לעשות גם בגולה)? נדגיש את המתח שבין **העץ** המייצג ארץ, שורש, קביעות, יציבות, שייכות, ממשות לבין **הפרי** המייצג ניידות, נדודים ותלישות. הפרי נושא בחובו מתח בין זכרון לעץ לבין געגוע אליו, ויש בו הפוטנציאל (בזרעיו) להצמיח עץ חדש במקום חדש.

הפרי הנודד בניכר

1. מן הגרגיר הנודד אל הכרם העומד

עולם הצומח, בו מעוגנים משליו של **ריה"ל**, מספק לטיעונים ההגותיים מימד של ארציות ושל תהליכים אורגאניים טבעיים. נקודות המוצא של שני המשלים שונות זו מזו, אך אינן סותרות. **משל גרגיר הזרע** מנסה לפענח את כוונותיו של האל בשהותנו בגלות הארוכה, המתמשכת, ואילו **משל הכרם** טוען לגבי מהותו של העם ומימושו העצמי. בגולה משתמש האל בעם ככלי להטמעת ההכרה בו בקרב עמי העולם, אך העם, מצד היותו מטרה לעצמו, עשוי לממש את מהותו האמיתית ותיקונו הרוחני רק בארץ הבחירה, ארץ ישראל.

על-פי משל גרגיר הזרע אנו צריכים להמתין עד שהאל יפסיק להשתמש בנו ככלי חינוכי, לפי משל הכרם עלינו לקוות ולצפות (ולפי ריה"ל, אף לחתור בפועל) לשיבתנו אל ציון.

באחד משיריו המפורסמים מקונן ריה"ל: "ליבי במזרח - ואני בסוף מערב". דונו עם התלמידים כיצד משקפת שורה זו את עמדת ריה"ל על היחס בין הגולה לארץ־ישראל?

2. "להיאחז בלב ונפש" בגלות

עמדתו של **רש"ר הירש** קיצונית ביותר. הוא מפקיד את שיבת ציון בידי ההשגחה העליונה, ומותיר בידי היהודים את החיים בגולה על-פי חוקי התורה כאופציה יחידה של מימוש עצמיותם.

הדיון בכיתה יכול להעלות את שאלת אפשרות התקיימותם של יהודים בגולה שאינם חיים על־פי חוקי התורה - מה סיכוייהם

לשרוד כיהודים בלי תורה, מצד אחד, ובלי זיקה ריאלית לארץ ישראל, מן הצד האחר. ובה במידה - **האמנם די בארץ כדי להבטיח את זהותו של העם היהודי?** שאלות אלה מעמתות באופן חזיתי בין עמדתו של ריה"ל לעמדתו של הירש. חשוב להדגיש את רלוונטיות הויכוח ביניהם גם בימים אלו.

מעניין לדעת: לספרים לא מעטים של הלכות, פירושים ודרשות, וכן כתבי-עת, שנכתבו על־ידי יהודים בגולה, שמות הלקוחים מעולם הצומח: גינת ורדים, שדה הארץ, זית רענן, כרם ישראל, דודאים בשדה, דבש השדה, גן הדסים, פרי הארץ, כרם חמד, שבלי הלקט, ספר האשכול, אשכול הכופר, חבצלת השרון, ועוד: איך אפשר להסביר תופעה זו בהקשר היחס שבין העץ העומד בארץ ישראל והפרי הנודד הנאכל בגולה?

העץ העומד בארץ ישראל

3. אֵל ליהודים להתקשר נפשית אֶל גלותם

"אחד העם", שכיהודה הלוי (בניגוד לרש"ר הירש) עלה ארצה בסוף ימיו, טבע את המושג "מרכז רוחני" ביחס לארץ ישראל, מתוך הערכתו שאין סיכוי לחזון ההרצליאני של קיבוץ גלויות מלא. היהודים שישבו בארץ אמורים להפוך אותה למוקד של השפעה רוחנית לאומית ("אחד העם" לא היה "דתי") על יהודי הגולה.

רש"ר הירש ו"אחד העם" קרובים, יחסית, זה לזה בזמנם (סוף המאה ה־19) ומגיבים להתעוררות בת זמנם כלפי ארץ ישראל. בניגוד לרש"ר הירש, תופס "אחד העם", את **ארץ ישראל כמוקד להזדהות ולגעגוע פעיל**.

בעוד ש"פירות חמישה עשר" של רש"ר הירש מסמלים תקווה משיחית א-היסטורית, "פירות חמישה עשר" של אחד העם מסמלים זיקה היסטורית פעילה, מעודדים עלייה ובו בזמן מקבלים חיים יהודיים בגולה שהזיקה אל האילן הארצישראלי במרכזם. שימו לב כי הדבר שבעיני הירש הוא לב ליבו של הקיום היהודי באשר הוא ('הספר', 'התורה') הוא הוא בעיני "אחד העם" סיבה לחשש משכחת ארץ־ישראל והזנחתה.

4. העץ היהודי צריך לתת פרי בארץ־ישראל

יוסף חיים ברנר, שנרצח על־ידי ערבים זמן לא רב אחרי האירוע המתואר ב"מאורעות 1921", היה בר־פלוגתא חריף של "אחד העם". על רקע פסימיות קודרת שביטא במאמריו אודות סיכויי היהודים להתחיות בארצם העתיקה, לא עזב ברנר את הארץ מעת שעלה אליה (1909) ועד להירצחו בה. דעתו של ברנר נשמעת בסיפורו של קלמן בר לב לא כתיאוריה אלא כפרקטיקה. הזוג הנישא בארץ ישראל, בטקס יהודי מסורתי, הופך את **פרי האילן לסמל היאחזותו, הוא וצאצאיו אחריו, באדמת ארץ ישראל**. במילים אחרות, הפרי שוב אינו "נודד" במהותו, אלא מוצא גם הוא את מקומו בארץ ישראל. חשוב לשים לב לכך שבכל אחד משלשת המקורות הראשונים מובע החשש כי היהודי בגולה ישתקע לא רק באדמתה אלא גם יתקשר אליה מבחינה נפשית - "ייאחז בה בליבו". ניתן לעורר דיון: כיצד מגיב כל אחד מן ההוגים לחשש זה?

מעניין לדעת: אמנם רוב רובם של היהודים בחרו לאורך הדורות שחלפו מאז חורבן בית שני לחיות בגולה, אך תמיד נותר בארץ ריכוז כלשהו של יהודים ובכל דור היו יהודים שעלו ארצה והתיישבו בה.

אנו מכנים את העלייה שהתחילה בשנת 1881 "העליה הראשונה" כיוון שהיתה ראשונה לעליות שהתחוללו גם ממניעים לאומיים־ציוניים ולא רק ממניעים דתיים. בזמן עלייה זו התרחשה הנטיעה עליה תוכלו לקרוא ב"מילון חג", באות י'.

שיחה מסכמת

השיחה המסכמת תחזור אל הדילמות שסופרו בתחילת הדף, לאור לימוד מקורות הדף.

הדיון החוזר בדילמות צריך, עתה, להכיל את מה שלמדנו מדברי ריה"ל ("זרע" בגולה לעומת "כרם" בארץ), רש"ר הירש (קיום בגולה כמימוש שלם של יהודיות), "אחד העם" (ארץ ישראל כ"מרכז רוחני" ומוקד לגעגוע) וברנר (היאחזות בארץ כסיכוי לתחייה לאומית). התלמידים ייקראו להביע עמדותיהם ורגשותיהם, מתוך מציאות כאזרחי מדינה יהודית דמוקרטית בארץ ישראל.

עמוד אחורי

מילון חג

המילון נועד לאפשר למידה אטרקטיבית, תוך השלמת פערי מידע שלא באו עד כה לידי ביטוי בדף ובדיון בכיתה. בתוך כך נזכרים ב"מילון חג" מונחים רבים הקשורים למנהג סדר ט"ו בשבט (ארבע הכוסות וכו') אנו ממליצים לקיים סדר מעין זה בכיתה לקראת ט"ו בשבט ולנצל מסגרת זו ללימוד הדף, ולמפגש חוויתי עם החג ומנהגיו (קיימות גרסאות אחדות ל'סדר ט"ו בשבט' העכשווי)

היה היה

דרך האנקדוטה הזו ניתן לשוב ולגעת במתח שבין ההסתפקות בסמל הפרי (געגוע מרחוק) לבין האתגר שבמימושו בחיים ריאליים. גם חיים בארץ־ישראל אין פרושם בהכרח מימושו המלא של אידאל זה. לארץ ישראל אפשר להתגעגע תמיד.

הלשון חג

הזמנה לגלוש באתרים נבחרים העוסקים בחג ובצומח בארץ ישראל.

העשרה לשונית

השפה העברית, שיסודותיה הם בעם יושב על אדמתו ומקיים חיבור טבעי בין עץ לפרי, משמרת בניבים רבים (עתיקים ואף חדשים) זיקה על עולמות העץ והפרי. ברשימה שלפניך כמה וכמה ניבים שכאלו, בצירוף פירושיהם. ניתן להציגם בכיתה במסגרת של פעילות לימודית (משיכת חיצים מטור לטור העומדים בבלבול מכוון) או כחידון, כאתגר ליצירה חזותית, כאתגר ליצירת דיאלוג מומחז שכל דובריו חייבים להשתמש באחד מן הניבים הללו, ובדרכים נוספות שיסייעו לכם ולתלמידיכם לרדת אל שורשי הדברים (להגיע להבנה עמוקה).

להכות שורש (ליצור בסיס יציב)
לעקור מן השורש (לבטל לחלוטין)
"טפס על עץ אחר" (מצא מישהו אחר להטרידו)
נתלה באילן גבוה (מסתמך על חשובים ממנו)
אילן יוחסין / עץ משפחה (רישום השושלת המשפחתית)
משפחה ענפה (מרובת משתתפים)
לדבר אל העצים ואל האבנים (לנאום בלי קהל שומעים)
איש אשכולות (אדם בעל כשרונות רבים בתחומים שונים)
בחור כארז (אדם מוצלח)

מבחר ביבליוגרפי

הרצברג אברהם (עורך), **הרעיון הציוני**, כתר, 1970
לוז אהוד, **מקבילים נפגשים**, עם עובד, 1985
שביד אליעזר, **אמונת עם ישראל ותרבותו**, ש. זק ושות', 1976
ארי אילון, **יה בשבט, בינ"ה**, סמינר אפעל

שולחן ועליו פירות ט"ו בשבט. מתוך "ספר המנהגים", אמסטרדם, המאה ה־18